

Mag-ambahan Tayo

Lilia Quindoza Santiago

1. IKAW SI MATUBIG

MAS UNA KANG natutong lumangoy kaysa magsulat. Dahil mas madaling amuin ang tubig at hangin kaysa makipagbuno sa lapis at papel. At ang sabi mo pa, kung sa tubig ng matris nagkakapintig ang puso, sa tubig din dapat tubusin ang timyas ng pagkatao.

Naakit ako sa kisig at galing mo bilang magdaragat.

Nang hagkan mo ako sa unang gabi ng pagtatalik, nakiusap kang kumalma ako, huwag mag-ingay, maraming nakikinig at maaaring manibugho. “Bakit,” sabi ko, “dapat bang ikahiya ang pag-ibig?” Pero sinuyo mo akong muli, hinimok na talagang dapat tumahimik, hindi kailangang ipagsigawan ang lugod, lahat naman ay natutuwa. At totoo nga, masiglang rumagasa ang ilog, umawit ang mga kuliglig, ikinampay ng mga ibon ang kanilang pakpak; pati nga butiki, nangulit nang nangulit. Nang maghahatinggabi, humikab nang pagkalakas-lakas ang kuwago.

Ninamnam ko ang lahat—ang luwalhating idinulot ng paglasap, ang aliwalas na humaplos sa buong katawan. Para akong hinilamusang ng dagat. Bawat ugat, maging pinakamaliit na himaymay ng laman, lumukso, nagkabuhay.

Pero isang gabi lang ’yun. Kasi, pagkaraan nu’n, kabit-kabit na ang mga salaysay ng mapapait na gunita. Hindi na ako makasingit para umamot ng paglingap. Inalo ko na lamang ang sarili sa tahimik na galak mula sa kakaibang lugod, halimbawa’y pagtugis sa mainit na hangin ng madaling araw at pagsipat sa kulay ng dilim kapag hatinggabi, pagdama sa lukso ng dugo kung may umuusbong na bahaghari. Dahil naging bihag ako ng pakikinig, alalay na hinainan ng kuwento, maraming maraming kuwento.

Hinagip ako ng maipo-ipong salaysay ng iyong pagkatao. Nalunod ako sa diwa ng

iyong pakikipagsapalaran, naumid sa pangahas na mga pagbubukas at paglulunsad sa mga larangan ng tunggalian sa iba't ibang panig ng kapuluan.

Simulan natin sa pakikibaka ng iyong ninuno na bitbit-bitbit mo mula sa Borongan, Samar. Ang iyong amang na ama ng iyong ama ay hindi mo na nakilala. Kasi, sunog na ang kanyang gunita. Nasa laot siya nang tumunog ang mga kampana ng Balangiga at nang kanyang tugunin ang panawagang iyon, isa siya sa mga sawimpalad na pinuksa ng apoy, ng mabalasik na apoy na umabo sa isla ng Samar. Nilamon siya ng apoy kasabay ng mga bata at matanda, kapatid, pinsan, kaanak, kaibigan, na pinuksa ng galit ng mga Amerikanong dinamba ng takot sa pagkalembang ng kampana.

Kasama ng dalawa pang amain, pinalad na nakatakas ang iyong ama. At pagkaraan ng ilang buwang pagtatago, lumabas ito upang igaod na muli ang mga bangka, itaguyod ang naulilang angkan. Tulad ng nasirang amang, inamo niya ang dagat upang mamuhay sa pangingsda.

Isinilang ka, sabi mo, matapos ang unang masaganang pamamalakaya ng iyong ama sa buwan ng Agosto. Isinunod ang pangalan mo sa ngalan ng buwan—Agosto. Maulap, at maulan, masagana sa tubig.

Minahal ka nang lubos ng iyong mga magulang dahil para sa kanila, ikaw ang unang biyaya, ikaw ang kabuuan ng grasya sa kanilang pagsasama. At upang lubusin ang kanilang gantimpala, agad kang inilusong sa tubig, kinailangan kang ihanda sa pamamalakaya. Sang-ayon sa iyong ama, dapat ay kagyat mong matutuhan ang pagsisid sa karagatan. Wala ka pang isang taon nang isama ka niya sa laot at tuwang-tuwa ito nang makita kang kumawag-kawag at masiglang lumulutang sa tubig. Para sa kanya, higit na lugod ang dulot niyon kaysa pagbubuhos ng tubig sa noo mo nang binyagan ka sa parokya.

Tatlong taon ka nang sundan ng pangalawang kapatid na babae, si Becca. Matimpi at mapayapa ang dalampasigan nang siya'y iluwal, pero di tulad mo, nasayaran lamang ng tubig-dagat ang mga paa nang matuto nang maglakad. Hindi siya tinuruang lumangoy, sinanay lamang siyang sumalubong sa mga naglalayag na may dalang isda. Sinanay siyang mamili at magtinda ng isda.

Nasundan si Becca ng walong iba pang babae at sabi mo, ito marahil ang sanhi ng di maipaliwanag na lumbay ng iyong ama. Dahil iisang lalaki at siyam na babae ang anak, wala diumano siyang makasama at makatuwang sa pagdaragat. Sina Becca, Cresta, Laura at Lina na kambal, Jenalyn, Labelle, Monica, Crisanta, at Gina, lahat sila'y babae, na sa palagay ng ama mo, hindi puwedeng sumagwan nang malakas sa laot, hindi kayang sumisid nang malalim, walang sapat na lakas ang mga bisig para ihagis ang hinayumang lambat, o di kaya'y pasanin ang bila-bilaong isdang nahuli patungong dalampasigan.

Nagpaalam ang iyong ama isang gabi, ang sabi'y makikipag-inuman sa tabi. Hindi na siya nakabalik ng bahay.

Hinanap ninyo siya. Iba-iba ang naging salaysay ng mga huling nakakita sa kanya. Ayon sa isa, mag-isa raw na pumalaot ng dagat nang maghahatinggabi na, lasing na lasing. Ayon naman sa iba, sumakay raw sa bangkang may kasamang ibang mga taong hindi nila kilala. Ayon sa mga huling nakainuman, tumayo raw ito at nagpaalam sa umpukan para umuwi. Walang naghatid sa kanya, naglaho na lamang siya sa dilim.

Kasama ang amain at ilang kaibigan, sinuyod ninyo ang dagat na pinangingisdaan niya pero hindi ninyo siya natagpuan. Nagbilang kayo ng mga araw, mga buwan, mga taon. Hanggang ngayon, sabi mo, umaasa pa ang iyong ina na babalik ang ama mo. Pero hindi pa rin bumabalik. Ipinagdasal na siya at ipinagtirik ng kandila. Itinuring nang patay pero ayaw pa ring maniwala ng iyong ina. Kailangan niyang makita ang katawang lumutang sa tubig kung siya nga ba'y nalunod. Kailangan niyang makita ang bangkay saanman ito nakahimlay. Kailangan niyang makita ang tahanan, kung may iba nang tirahan. Umaasa pa rin ang iyong ina na buhay ang ama mo hanggang ngayon.

Pinanindigan mo ang tungkuling iniwan ng ama. Iginaod ang bangka upang mabuhay ang ina, mga kapatid, at mga alaala. Kapag sinasalubong ka ng iyong ina at mga kapatid sa baybayin, hindi lamang mga nahuling isda ang kanilang inaasam. Inaasahan din nilang kasama mo na pag-uwi ang iyong ama, o kahit paano'y may balita tungkol sa kaniya. Nagsawa ka na, sabi mo, sa pamimingwit ng mga pampalawig ng paliwanag. Nausisa mo na sa mga tilamsik ng tubig sa dagat kung ano ang tugon sa pagdarahop. Nalambat mo na ang iba't ibang uri ng isda, at ng dalita, ang mga larawan ng dilim at mga pangitain. Bakit nga ba laging kapos ang iniaahong isda, at walang balita tungkol sa ama? Bakit walang nangyayari sa pamalakaya? Bakit kulang lagi ang nakahain sa mesa? Bakit di lamang maligalig kundi mabangis at maramot lagi ang dagat, at bakit nga ba ni wala ka nang madamang pagkalinga kahit sabi mo, madalas ay hinahaplos ng iyong ina ang likod mo, hinahaplos niya ang mga balikat upang maibsan ang pagod sa magdamagang paggaod. Wala. Walang pag-asa.

Sa bandang huli, kinailangang iwan mo rin ang pamilya. Nagpasiya kang makikipagbuno sa masalimuot na daigdig ng pagtugis ng ginhawa. Hindi ka na rin bumalik sa kanila matapos iwanan ang isang panata – na sa pagsapi mo sa kilusan ng paglaya, hahanapan mo ng lunas ang lumbay sa pagkawala ng ama, ang lumbay ng isang hikahos na pamilya, ang lumbay ng masaklap na kapalaran ng pasakit at pagdaralita.

2. AT NAMUNDOK KA

Nanalig ka sa sinabi ng isang kasamahan na ang puno't dulo ng inyong paghihirap bilang pamilya, ang dahilan ng pagkawala ng iyong ama at pagkapariwara ng mga pangarap ay ang bulok na lipunan. Bulok ang sistema ng lipunan, balakyot ang palakad ng pamahalaan, ang mga nasa poder at posisyon ng gobyerno ay gahaman.

Kailangang palitan ang sistema. Kailangang mamundok, iwanan ang mabalasik, maramot na buhay sa dagat at patag, maghanda sa pangmatagalang pakikibaka upang baklasin ang umiiral na sistema.

Tutupdin mo ang tadhana ng paglaya, katulad din ng iba, ng maraming magsasaka, manggagawa, at mangingisda sa buong Pilipinas. At kung hindi ka kikilos, sino ang kikilos, kung hindi ngayon, kailan? Kinailangan mong sumapi sa kilusang mapagpalaya.

Dito tayo nagkatagpo.

Dito tayo nagpasiyang umibig at magmahal.

Pero dito rin tayo nagkasangga at nagtalo.

“Paano na ang iyong ina at mga kapatid ngayon?” iyon ang unang itinanong ko sa iyo.

“Makakaraos din sila,” sabi mo. “Tutulungan sila ng mga kapatid natin sa pakikibaka”.

“Pero paano sila nabubuhay, sino ang naghahanapbuhay?” Tanong ko pa rin.

“Si Inang, si Becca,” kamo, “namimili sila ng isda sa dalampasigan saka nagtitinda sa palengke ...”

Saka, idinugtong mo, magtutulungan sa isa’t isa ang mga inaapi. Sabi mo’y hindi naman lubos na masisiphayo ang iyong ina at mga kapatid dahil may mga kasama na laging handang dumamay at magmagandang-loob.

Sa isang banda ay tama ka. Ano ang pagdurusang pansarili kung ihahambing sa kabuuang sakit ng lipunan? “Pero, may sarili pa rin,” sabi ko. Inisip ko, kaya nga tayo nakikibaka ay upang hanapan din ng lunas ang iwang iniwan ng mga sariling pagkabigo at pagdurusang. May luhang nalalaglag hindi lamang dahil inapi, o nagugutom o pinagkaitan ng katarungan. May hinagpis din sa pag-iisang hindi madaling ihanap ng lunas dahil di mo alam kung saan nagmumula.

“Burgis na kalungkutan,” pakli mo.

“E, ano ngayon kung burgis, bawal ba?”

“Hindi, pero walang kuwenta.”

“At wala akong kuwenta?”

Sa halip na yakap at halik sana ang itugon mo sa akin, na siya kong inaasam, ay lumalayo ka, para iwasan ang “walang kuwentang” pagtatalo ... Madalas nga kasi ang iringan natin ay nagmumula sa napakaliit na bagay tulad ng paghiwa ng sibuyas. Nagrereklamo ako lagi pag naluluha ako sa paghiwa ng sibuyas.

“Di ipikit mo ang iyong mga mata,” sabi mo.

“E di pa’no ko pa makikita ang aking hinihiwa?” sabi mo.

At sinaway nga tayo ng isang ordinaryong tao. Sabi niya, hindi dapat pagtalunan ang pagluha sa paghiwa ng sibuyas dahil me remedyo diyan. Hugasan muna bago hiwain.

Nakipagtalo ka pa rin. “E di nawalan ng lasa!”

“Dapat ba akong mauna, sumunod o sumabay sa iyo?” tanong ko kapag tayo ay lumilikas.

“Una dapat,” giit ko, para disimulado sa mga tao kapag tayo ay dumaraan sa mga lugar na di natin kabisado kung may simpatiya sa kilusan o wala.

“Sa huli ka dapat,” sabi mo, “baka ka panghinaan ng loob at lumupasay sa harap ng kaaway sakaling tayo ay may kaengkuwentro.”

“E, bakit di na lang tayo magsabay?” sabi ko.

“Hindi puwede,” sabi mo pa rin.

“Hindi ka puwedeng magsalita kung ako ang namumuno sa pulong,” sabi mo.

“At bakit hindi? Kasama rin naman ako.”

“Kasama kita at asawa, kapwa mahalaga sa akin. Kasintimbang ka ng iba pang mga kasama, pero dapat mo akong laging sundin. Ako ang namumuno.”

Sige, tinanggap ko na lahat ito, dahil di ba, laging dapat kong ipagpauna ang kapakanan ng iba, ang kapakanan ng sambayanan at ng mas nakararaming mamamayan na ating pinaglilingkuran. Ngunit dahil gusto ko ring mangatwiran, madalas ngang nauuwi ang pinakamaliit na pagtutol ko sa gusto mo sa malaking pagbabangayan. At dahil sa mga pagtatalo natin binansagan pa tayo ng mga kasama ng mga pangalan.

Ikaw si Omega. Ako si Alpha. Ako ang simula, ikaw ang katapusan. Ako ang nagsisimula ng gulo, ikaw ang tumatapos sa away, 'yon ang interpretasyon mo. Pero para sa akin, ako ang nagpapaliwanag, ikaw ang gumugulo. Sa mas maraming pagkakataon, nananaig ang pasiya mo. Sumusunod pa rin ako, kasi, tagapakinig at tagasunod at alalay lamang ako bilang kasama. Katuwang nga ako sa buhay, kapitunan sa malalamig na gabi, ngunit katuos at katunggali sa maraming bagay.

Maraming bagay na inihapag ko nang buong puso sa kilusan. Hindi nga ba't tinalikdan ko ang lumang daigdig upang bumuo ng bago? Ang aking pamilya, ang aking trabaho, ang aking kinabukasan, ang kalungkutang burgis, katwirang elitista, dapat ihapag ko sa kilusan ng pagbabago. “Sa kilusan ng pagbabago,” sabi mo, “hindi totoo ang pag-ibig kung walang pagtatalo.”

Humimpil tayo noon sa isang sityo sa kabundukan ng Cordillera para hintayin ang pagluwal ng ating panganay.

“Bakit hindi puwedeng lumuwas na lang ako at umuwi sa amin para manganak? Komadrona ang Inang ko, ang ina ng aking ina,” sabi ko.

“Wala ka bang tiwala sa masa? May mag-aalaga sa iyo dito,” sabi mo.

Mabuti na lamang at noong unang mga taon ng ating pagsasama ay lubusan akong nanalig sa katwiran ng kilusan. May katarungan sa pakikihamok laban sa diktadurang walang humpay na kumikitil sa katwiran at buhay. At kahit mas madalas mo akong iwanan dahil naatasan kang pumunta sa malalayong lugar,

kahit mas marami ang mga araw na tayo'y magkahiwalay, naging lubusan naman ang aking tiwala at pag-asa sa iyong pagbabalik para tayo magsama, kahit pasaglit-saglit. Patuloy akong namangha sa kagila-gilalas mong mga kuwento ng pagsuong at pagkilos sa iba't ibang sulok ng kapuluan.

Salamat sa mga courier, mga kasamang mensahero na laging may dala ng iyong mga sulat. Minsan, inilarawan mo ang mukha at kilos ng mga Agta at Dumagat, at napakahaba ng mga salaysay sa sunod-sunod na sulat. Sila, ayon sa iyo, ang pinakapayak na uri ng tao sa Pilipinas. Walang pirmihang tirahan, nabubuhay kaisa ng kapaligiran. Kung saan may malalabay na puno at mayayabong na bunga ng punongkahoy, doon sila. Kung saan may masaganang ilog na pangingsidaan, doon sila.

Ipinakilala mo sa akin si Lubo, ang inyong naging giya sa pagtagos ng Sierra Madre mula Palanan, Isabela hanggang Umiray, Quezon. Kakulay siya ng lupa, sinliksi ng hangin kung lumakad, singgaan ng mga dahon ang katawan kapag tumatalon sa mga guwang ng lupang walang tulay. Alam agad ni Lubo kung nakakain ang isang halaman o hindi. Titigpasin kung makamandag, pipitasin kung maganda at masarap.

Kaybilis din niyang gumawa ng bahay-kawayan. Pagsasalubungin ang matitibay na kawayang magkakasinlaki at magkakasintaas. Itatali sa dulo saka itatayong patatsulok. Pagkaraan ay bububungan ng mga tagpi-tagping dahon ng saging at niyog. Sa ganitong mga tatsulok na kubo kayo humihimlay kung gabi. Masangsang man ang lupa, napakasarap pa rin kamo ng inyong tulog kasi masarap ang amoy ng mga dahon ng saging at niyog na bubong ninyo't higaan. Masarap ang simoy ng sariwang hangin.

Marami kang natutuhan kay Lubo. Sining ang pagpana ng maliliit na isda sa tabing-ilog. Sinisipat, nakikipaggirian saka pinapana ang mga ito habang lumalangoy. Parang pagsasayaw sa tubig. Isang sining ito na kailanman ay hindi mo natutuhan bilang magdaragat.

Ang iyong pagkamangha sa mga Agta at Dumagat ay lalo pang ipinagtibay nang malaman mong sila pala ay walang konsepto ng suweldo o kita o pag-aari. Ang anumang makuha sa pangangaso, pangingsida, paghahalaman ay pantay-pantay na pinaghahati-hatian ng buong kamag-anakan at magkakapitbahay.

Ayaw nila ng sahod at permanenteng trabaho, di gaanong mahalaga ang pera. Mas may halaga ang relasyon sa isa't isa. Matibay ang pagkakabigkis ng buong tribu. Ipinagdadaalamhating tunay ang pagkasawi ng sinumang miyembro. Katunayan, sabi mo, sa pagkasawi ng isang katribu, lumilikas at naghahanap sila ng ibang lugar na titirhan. Wala na raw dahilan para manatili pa sila sa isang pook ng pait at kalungkutan. Sinusunog nila ang bangkay bilang selebrasyon ng kanyang buhay at idinidilig ang abo-abo sa paligid bilang pampalawig ng buhay ng mga puno at halaman.

Saka lumilikas, iniwan ang tinahanang lugar upang maghanap ng bagong pugad.

Nang ikasal si Lubo, kinuha ka niyang ninong. Nagdala kayo ng regalo, mga kuwintas at hikaw na yari sa iba't ibang bunga ng halaman, bigas, ilang damit, at isang baboy-damo para pagpigingan. Pagkatapos ng piging na iyon sa kasal ni Lubo, saka ka umuwi para samahan ako sa pagluluwal ng ating anak.

Ngunit ilang araw na lang bago ako manganak, may ibang binalangkas na gawain para sa iyo.

“Malaybalay, Bukidnon? Napakalayo nu’n,” sabi ko.

“Ano’ng magagawa natin kung kailangang magbukas doon?” sabi mo.

At muli, pinahayo kita ‘pagkat hindi nga naman ako pababayaan ng mga kasama. Naiwan ako sa kampo na noon ay nasa iba nang sityo ng Cordillera. Ang sabi mo, ligtas na ligtas ako roon, hindang-hindi maaaring maakyat ng kaaway ang kuta dahil bago pa sila makarating, pagugulungin ng mga kasama sa bundok ang mga bato at puno, at ibabagsak nila ang tulay. Dito natin sasalubungin kamo, ang ating panganay. At naghanda na ang hilot na tutulong sa akin sa pagluluwal.

Naging matagumpay nga ang panganganak ko, natuto nang maglakad, magsalita, at magbilang si Karlo. Nakilatis ko na ang mga uri ng palay sa payew, nakausap ko ang di mabilang na mga tutubing dumadapo sa mga dulo ng bulaklak, ilang beses ko nang sinabayan ng iyak ang ulan at sumamba sa bullalayaw, ang bahaghari ng mga taong bundok. Wala ka, wala ka pa rin, hindi kita nakatuwang sa galak sa mga unang sandali ng pag-aaruga sa ating supling.

Buhay ng alalay, buhay ng tagapakinig, tagasunod pa rin ako na hinahatdan ng mga balita at sari-saring kuwento.

Dahil nasa kabilang dulo ka ng kapuluan, kakaibang salaysay naman ang dumating sa akin. Mga sulat tungkol sa kagila-gilalas na kuwento mula sa lupain ng iba't ibang mamamayan sa Timog. Ang mga lumad.

Halimbawa’y ang kay Ama Ato, ang punong babaylan, mang-aawit, tagapamagitan sa mga alitan ng mga Subanen sa Dinacan at Punta Blanco.

Ayon sa sabi-sabi, may 79 anyos na raw si Apo Ato nang binyagan at maging si Ama Adan ng Heswitang si Padre Antonio Obach.

Tatlong beses daw noon ipinatawag si Ama Ato sa dalampasigan para binyagan, pero mga anak lamang ang dumarating. Tatlong anak at mga pamilya ng mga ito ang nabinyagan na.

Bago magtayo ng simbahan sa Dinacan, na siyang tinitirhan ni Apo Ato, nagpasabi si Padre Obach na kung puwede ay makausap ang matanda. Nagpasadya ito ng isang maliit na piging sa mga katutubo at inanyayahan ang lahat para saksihan ang pagbibinyag sa matanda.

“Mas mabuti ngang mabinyagan ka na ngayon dahil malapit ka nang mamatay,” ang payo noon ni Padre Obach.

“Gusto mo bang sa impiyerno mapunta sa halip na sa langit, kapag ikaw ay nasa kabilang buhay na?” sabi raw ni Padre Obach.

“Gusto ko na po na sa impiyerno Padre,” sagot daw ni Apo Ato nang walang alinlangan. “Alam kong doon naroroon ang mga magulang ko at kahit wala na kami sa buhay na ito, gusto ko pa ring magkakaapiling kami upang mapaglingkuran ko sila, ang aking mga magulang. Sila ang bumuhay sa akin. Hindi ba marapat na sa kanila rin ako pakupkop maging sa kabilang buhay?”

Kumalat sa mga katutubo ang kuwentong ito kahit napilit din ni Padre Obach na binyagan si Apo Ama Ato bilang Apo Ama Adan at naging katoliko sa araw rin na iyon.

Tatlong taon nang mahigit si Karlo nang magtagpo kayong mag-ama. Siyempre, hindi ka niya kilala, pero tuwang-tuwa ka sa galak, lalo pa’t ang anak mo’y lalaki. May tagadala ng apelyido ng angkan. Nagpasiya kang iuwi kami ni Karlo sa Borongan.

Nagkulang ka sa pagsusuri ng kalagayan sa bayang iyong iniwan. Tatlong taon ka na palang tinutugis ng mga maykapangyarihan. Ang iyong retrato ay nasa himpilan ng pulisya at bawat kaanak mo ay binalaan na kapag nakita ka at hindi isinuplong, sila man ay huhulihin at ikukulong din.

Dahil sa pagtugis sa iyo, umalis na ng Borongan ang iyong ina, mga kapatid, at iba pang kaanak. Nalaman lamang natin ang balita mula sa isang matapat mong pinsan na umakay sa akin at kay Karlo upang tumira tayo sa isang madilim at malamig na kuweba sa loob ng tatlong araw.

Ang totoo, hindi ko ipinagdusa ang pagtira sa kuwebang iyon sa loob ng tatlong araw. Gayundin si Karlo. Masarap ang hamog na pumapatak mula sa mga bato. Masarap ding maligo sa malinis at umaagos na batis. Napakasarap ng mga dinadalang pagkain sa atin ng mga kaanak, sinugba, ginataang gulay, tahong, danggit, kaysarap kumain sa bagong lutong kaning inilalatag sa dahon ng saging. Ayaw ko na sanang umalis patungong Siquijor kung saan naroon ang iyong ina at mga kapatid, napakatamik, kaysarap matulog at uminom ng tubig, napakalinamnam ng buhay sa loob ng yungib.

Pero kinailangang lumikas tayo, nakararating na sa mga tao ang bali-balita tungkol sa pag-uwi mo. Mabuti naman at pumayapa ang dagat matapos nitong ipaghambalusan ang sinakyan nating bangkang de motor. Noon ko nakilala ang bangis ng dagat sa totoo lang. At noon ko lang naunawaan ang lalim ng iyong paghihimagsik. Totoo palang walang puwedeng pumagitan sa iyo at sa minimithi mong katarungan ’pagkat kaybagsik at kaylalim ng iyong galit. Nakita ko ito sa mga mata mong nakikipagtagisan sa daluhong ng ulan at hambalos ng tubig. Sa kauna-unahang pagkakataon, hindi ako naghanap ng usapin para makipagtalo sa iyo.

Pumanatag ako't sumunod sa iyong mga hiling at utos. Ikaw ay tunay kong bayani sa mga saglit na iyon ng pakikipagtagisan sa tubig. Nakita ko sa mata mo ang kaligtasan laban sa bangis ng mga alon na sumasalakay sa ating bangka. Maliwanag ang iyong tagumpay sa pakikitalad 'pagkat maginhawa tayong dumaong sa dalampasigan.

At nakita ko sa mukha ng iyong ina at ni Becca ang ibig sabihin ng maginhawang pagsalubong at pasinaya.

Dinala tayo ni Becca sa Camingawan at ipinakita ang bagong bili niyang niyugan. Inalok ka niya na magtayo ng kubo roon, ikaw ang magiging katiwala at bantay. Habang hinihimok ka niya, may uwak na biglang lumipad mula sa isang nakatirik na matulis na bato sa isang bahagi ng lupa, lumigid-ligid ito hanggang sumalakay at nag-anyong dadagitin ka. Pero ilang dipa lamang bago ka dagitin ay biglang nagbago ng lipad, lumayo, pumaimbulog sa kalawakan.

Tinanggihian mo ang alok ni Becca, kasi may gawaing nakaatang sa iyo, sa atin, sabi mo. May gawain para sa atin. Hindi mo hinintay na kausapin at yayain din ako ni Becca dahil nakapagpasiya ka na para sa akin.

"Bakit di mo kami iwanan dito?" tanong ko. "Para naman mas magkakilala kami ng mga kapatid at Inang mo."

"Isasama ko kayo sa Batanes."

"Batanes? Bakit doon? Ituktok na 'yon ng mundo!"

Walang pagbabago ang naging sagot mo. Doon may pangangailangang magbukas ng larangan, may mga taong naghihintay ng iyong mga paliwanag. Pero hindi nangyari ang iyong nais na isama kami ni Karlo sa Batanes. Dahil buntis na naman ako, kinailangang iwanan mo kami sa Maynila, sa bahay ng aking Ate Mina.

At muli, mga sulat ang nag-ugnay sa atin.

Binasa kong parang masisiglang tula ang mga balita mo tungkol sa mga Ivatan. Dahil mas masayahin kamo ang mga Ivatan kaysa sa mga Samarnon kapag lumulusong sa dagat o dumadaong sa dalampasigan. Sinasabayan nila ng kanta ang paggaod ng bangka. At napakagaganda ng mga awit nila ng pagsamo at paghayo sa dagat. Pinadalhan mo pa ako ng cassette upang mapakinggan ko ang tunog ng laji, ang awit nilang pampasigla sa mga gawain ng pagtatanim at pangingsda. Isa rito ang sabi mo'y iyong paborito dahil ito ang lagi ninyong kinakanta kapag namamangka at nanghuhuli ng isda.

Hayo na ang bangka

Na may sagwang yari sa tabla

Mula pa sa Iraya.

Walang nakaaalam kung saan papunta

Di ako mamamangha

*Kung ito ay hihimpil na
Sa daungang mapayapa.*

Itinuro ko ito kay Karlo. Kuhang-kuha niya ang tono. Ipadadala ko rin sana ang cassette para marinig mo ang boses ni Karlo, pero nawalan ako ng ugnay. Matagal. Mahigit anim na buwan. Kinabahan na ako. Ano nga ang nangyari sa iyo? Panaypanay ang balita ng mga engkuwentro sa hilaga at timog ng bansa. Maraming pandurukot na ang ginagawa. Lumalaki rin si Rico sa aking sinapupunan at si Karlo ay puno ng mga tanong na hindi ko masagot-sagot. Gusto ni Ate Mina na ipasok namin si Karlo sa eskuwela pero anong apelyido ang gagamitin niya? Wala rin siyang rehistro dahil hindi naman natin siya ipinarehistro noong siya'y ipanganak.

Pumunta kami ni Ate sa isang abogado at pinabinyagan namin si Karlo ng bagong pangalan sa bisa ng affidavit. Siya ay naging ligal na anak ni Ate Mina. At nagpasiya na rin akong hanapin ka para magkasama tayong muli. Pero buwan muna ang bibilangin ko bago ko nalaman kung nasaan ka na nga talaga.

Nasa Mindoro ka na pala noon. Kapiling ng mga Mangyan na buong sigasig na nagtuturo sa iyo ng kanilang sistema ng panulat at ambahan. May natutuhan kang ambahan.

*O kay bangong halaman
Nais kong ipaalam
Ikaw lang ang asawa
At wala akong sala
Wala akong ninasa
Kung hindi ikaw lamang
Kung galit ka sa akin
Sa harap ko sabihin
Huwag sa likuran ko
Nang magkasundo tayo*

Naaliw ako. Akala ko ikaw na ang sumulat nito para sa akin. Nang tanungin ko kung ikaw nga ang sumulat ng tula, ang sabi mo'y galing sa mga Mangyan ito. Saka ka nagsulat ng Mangyan. Isinulat mo ang iyong pangalan sa mga titik ng Mangyan.

Nagsulat ako pabalik, isinulat ko rin ang mga titik ng aking pangalan sa titik ng mga Mangyan.

Pero, may malungkot akong balita. Ang ating pangalawa na si Rico, sinawimpalad. Ilang saglit lang nabuhay pagkaluwal dahil aanim na buwan lamang siya nang ako'y

itakbo ni Ate Mina sa ospital at muntik nang mamatay. Ilang araw akong hindi umiimik. Natakot si Ate Mina na baka hindi na ako iimik, kailanman. Pero panay ang dating sa akin ng mga tulang pahatid mo, mula sa mga kapatid na Mangyan. At tuluyan na rin akong ginayuma ng kanilang tula.

*Hayun ang ating buwan,
Bilog at kay liwanag
Nasa harap ng bahay
Linawin mo sa akin
Sinag na maginoo
Tao bang tulad natin?
Ang mga kamay niya
Pipigilan, ang buhok
Tatanganan, ang damit
Sa dibdib kikipikipin
Ngunit pa'no at bakit?
Hayun siya sa langit!
Bilog at kay liwanag
Bumababa sa gulod
At siya'y nagtatago
Sa malaking bato.*

Tanong ko sa ambahang ito. Alam kaya ng mga Mangyan na ang “buwan sa langit” na sinasamba, kailanman ay hindi makakadaupang-palad ng mga nasa lupa? Pag-ibig din kaya ang nagturo sa kanila na walang mangyayari sa isang pagmamahalang di pantay? At tanong ko pa, ikaw ba, para ka ring buwan, nagtatago ka ba sa malaking bato?

Hmmm. Ipinagpapatuloy mo ang pag-alihw sa akin.

*Kung walang sumasalo
Sa dahong nalalaglag
Hayaang sumaklolo
Ang uod niyang katoto.*

.....

*Ang tanim kong kawayan
Kay tagal kong iniwan
Umaraw at umulan*

*Nang siya ay balikan
Ako ay pinaypayan
Hindi ako inulan
At di rin pinawisan*

Napatid itong ating pag-aambahan dahil ipinatawag ka sa Quezon upang sugpuin ang kaguluhan doon.

Huwag, sabi ko, ipagpatuloy natin ang pakikinig sa mga Mangyan.

“Nagpapatayan ang mga kasama, nagsususpetsahan silang espiya ng bawat isa.”

“Hindi ka naman sangkot doon, bakit ikaw ang pupunta?”

“Dahil kailangang may isang tagapamagitan na hindi kasangkot sa mga usapin.”

“At ikaw ’yon?”

“Makakatulong ako.”

“Tek, teka muna, ano ba tingin mo sa sarili? Tagapagligtas? Mesiyas?”

Wala kang imik, nagpupuyos kang umalis, walang-lingong likod na nilisan ako. Hindi ako makapagdabog noon, hindi rin ako makaiyak kahit gustong-gusto ko nang umiyak. May tumapik sa aking balikat, may umabot sa aking kamay, pinisil ang aking palad, may sumuyo sa akin na magpahinga muna ako saglit sa kaniyang dampa.

At nangyari nga ang aking pangamba. Pagkatapos ng ilang buwan, dumating sa akin ang balita. Pinagbintangan kang espiya. Ikaw na walang hinangad kundi mapayapa ang nagbabanggaang panig; ikaw na ang tanging nais ay maipagpatuloy at maiangat pa sa higit na mas mataas na antas ang pakikibaka; ikaw na walang kamuwang-muwang sa puno’t dulo ng sigalot, tinugis ka at inilarawang isang mapagpanggap na rebolusyonaryo.

Salamat na muli sa ragasa ng tubig. Nagpaalam ka na lang isang umaga habang bagong gising yaong mga nag-iimbestiga sa iyo upang sabi mo ay dumumi sa may ilog. Nagpasiya kang magbalatkayong nalunod. Sa bisa ng isang tubo ng kawayang iyong inilagay sa bibig upang gamitin sa pagsagap ng hangin, pumailalim ka sa tubig at hindi lumitaw sa loob ng kalahating oras. Hinanap ka nang hinanap subalit di ka na nakita dahil nagpatianod ka hanggang hindi na ka nila makita.

Noon mo ipinarating sa akin ang pinakamabigat mong pasanin at hinanakit. Napakahirap pala, sabi mo, na ihandog ang sarili sa katwiran, katarungan, at katotohanan. Para kang nasa ilang, walang gustong makinig dahil sabay-sabay na nagsasalita ang mga biktima at nang-uusig.

At ngayon, sabi mo, lahat, ang lahat-lahat, ang iyong isip, puso, at kaluluwa ay dinidigma. Ngayon, kapwa ang digmaang bayan at ang digmang pansarili ay lumulukob sa iyo.

Hindi ko alam kung paano kita diringgin na ngayon, sasagutin at aayunan, tututulan at tutunggaliin, papayuhan at tutulungan. Ang masasabi ko lamang, magnilay tayo bago magpasiya. Maganda nga siguro, balikan natin ang itinuro ng maraming nakapaligid sa atin. Pakinggan natin sila nang mas mataimtim—ang ating mga kaibigang naghaya ng sarili upang handugan tayo ng mumunting pag-asa. Mag-ambahan tayo. Mahal, narito ang ating kaligtasan.

*Bintana itong mata
Kapag araw at mulat
Sa gabi'y pintong pinid
Panghadlang sa ligalig
Usok na paimbulog
Masdan mo saka sundan
Mamaya pa'y niningas*

.....

Ngayong may digmaan sa iyong loob, isang digmaang sumusunog sa iyong puso, wumawasak sa iyong tindig, lumiligalig sa buo mong pagkatao, panahon na upang magbago ka ng kuwento. Bukod sa pagbubukas, paghayo, pakikilaban, puwede kayang pagpaloob, pakikitalamitam sa kapwa at kalikasan? Katulad man o hindi ang kuwento ng sa iyo, o sa akin, kailangang makinig. Kailangan hindi lamang ng alalay, tagapakinig ng kuwento, tagasunod sa iyo. Dahil hindi lang iisa ang salaysay, hindi iisa ang tunguhin ng buhay at salaysay ng mga tao. Makinig sa iba, sa maraming iba pang salaysay. Makinig ka rin sa akin.

'Pagkat ang sabi mo nga, kung sa tubig ng matris, nagkakapintig ang puso, sa tubig din dapat tubusin ang ligaya ng pagkatao.

Kung gayon, marahil dapat tayong umangkas sa mga daluyong, pumalaot at sisirin ang mga dapat sisirin saka iahon. Sa mga dalampasigan ng buhay, mag-ambahan tayo.

-wakas-

Paunawa: Bukod sa huling ambahan na nilikha ng may-akda, ang iba pang ambahan na ginamit dito ay malalayang salin sa Filipino mula sa nakalap ni Fr. Antoon Postma, "The Ambahan: A Mangyan Poem of Mindoro," *Philippine Quarterly of Culture and Society* (March 1995), volume 23, pp. 44–61

Ang mga laji ay malalayang salin din sa Filipino mula sa koleksiyon sa libro ni Florentino Hornedo, *Laji: An Ivatan Lyric Folk Tradition*. Manila: University of Sto. Tomas, 1979.